

УДК 375.3.016:18

Томчук М. І.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДИТИНИ

А Представлена психологічна сутність, структура екологічної свідомості особистості. Розкриваються вікові особливості розвитку окремих її компонентів у дошкільників.

Ключові слова: психологічні особливості, екологічна свідомість, особистість, дошкільник, розвиток.

Постановка проблеми. Особливості неусвідомленої діяльності людей, їхніх взаємовідносин із природою створили передумови для виникнення на планеті глобальної екологічної катастрофи. Виходом із такої кризи є формування в особистості, починаючи з раннього дитинства, адекватної екологічної свідомості, основною функцією якої є забезпечення оптимізації її взаємовідносин із довкіллям, у системі «особистість – соціальне та природне довкілля» і як наслідок цього, запобігання екологічному лиху. Важливою в науковому та практичному плані проблемою є формування екологічної свідомості особистості, починаючи з раннього дитинства, дошкільного віку.

Метою статті є розкриття психологічної сутності, структури та розвитку екологічної свідомості особистості у дитини.

Останні дослідження та публікації. Загалом екологічну свідомість більшість психологів (Р. Агейкіна, М. Дробноход, С. Максименко, О. Химинець, Ю. Швалб, С. Шмалей та ін.) розглядають як форму суспільної свідомості, яка включає сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивації, що відображає екологічну сторону суспільного буття, реальну практику відносин між людиною і середовищем її життя, між суспільством і природою, включаючи комплекс регулятивних принципів і норм поведінки. Поза належною увагою науковців залишаються проблеми її розвитку у залежності від її вікових та індивідуальних особливостей особистості, зокрема, не отримали належного висвітлення аспекти психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості дошкільників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як засвідчив проведений нами теоретичний аналіз проблеми, екологічна свідомість має низку особливостей, які обумовлюють специфіку її функціонування в загальній структурі свідомості особистості. До таких особливостей треба віднести:

1) комплексний характер: екологічно мисляча людина повинна демонструвати вміння не лише усвідомлювати взаємозв'язок окремих явищ природи та наслідків людської природоперетворювальної діяльності, але й прослідкувати, в якому взаємозв'язку вони знаходяться з іншими явищами ширшої системи;

2) вміння відображати та пізнавати життєдіяльність у всій її різноякісності, гетерогенності та побачити за цією багатоманітністю деяку сутнісну єдність, важливу в екологічному відношенні;

3) здатність бачити не тільки найближчі наслідки змін, що здійснюються в природі, але й наслідки віддаленішого порядку, бачити не тільки прями, а й зворотні зв'язки змін, що відбуваються в природі та суспільстві.

Пізнання природи людиною завжди виступало одним із найважливіших засобів її активного перетворення відповідно до багатоманітних практичних потреб самої людини. Екологічний аспект свідомості повинен якоюсь мірою виконувати функцію обмеження втручання людини в природні процеси рамками екологічно допустимих на даному етапі розвитку умов. Такі обмеження реалізуються через систему законодавчих норм, релігійних табу, певних звичаїв, традицій тієї чи іншої спільноти (села, містечка, родини тощо). Внаслідок цього екологічна свідомість дорослої особистості, у своїй завершеній формі, покликана протистояти стихійному прагненню більшості людей до нічим необмеженої експансії в природу і самоствердження таким чином себе в ній. Вся попередня історія людства складалась як постійна і напружена боротьба за самоствердження людини в світі природи шляхом її нищення. У зв'язку із серйозними кліматичними змінами, техногенними катастрофами, що викликані таким втручанням людини у природу, суспільство починає усвідомлювати пагубність такої життєдіяльності. Зміна екологічної свідомості дорослих, їхнє ставлення

до довкілля непросте завдання, воно вимагає часу та суттєвих зусиль свідомої частини української спільноти. Перспективнішим і соціально значущим є процес формування у дітей, молоді, ще з раннього віку, адекватного ставлення до природного та соціального оточення, розвиток у них високого рівня екологічної свідомості.

У структурі Базового компоненту дошкільної освіти спеціально виокремлена змістова освітня лінія «Дитина у природному довкіллі», яка передбачає розвиток доступних дитині дошкільного віку уявлень про природу планети Земля та Всесвіту, розвиток емоційно-ціннісного та відповідального екологічного ставлення до природного довкілля. Наголошується, що природнича освіченість передбачає наявність уявлень дитини про живі організми і природне середовище, багатоманітність явищ природи, причинно-наслідкові зв'язки у природному довкіллі та взаємозв'язок природних умов, рослинного і тваринного світу, позитивний і негативний вплив людської діяльності на стан природи. Ціннісне ставлення дитини до природи виявляється у її природодоцільній поведінці: виражене ставлення до рослин і тварин; готовність включитися у практичну діяльність, що пов'язана з природою; дотримання правил природокористування [1, с. 8].

Індивідуальна екологічна свідомість дитини, основи якої починають закладатися ще з моменту появи дитини на світ, через безпосереднє спілкування з батьками, представляє собою сукупність її уявлень, відчуттів, емоційно-ціннісних ставлень, знань про особливості взаємодії суспільства та природи, унікальність і неповторність довкілля. У такій свідомості відбувається певне заломлення переважаючих у суспільстві уявлень про особливості взаємодії людини з довкіллям через наявний на певний момент розвитку дитини досвід.

Вищезазначені уявлення, досвід, ставлення формуються у зростаючій особистості під впливом цілої низки соціально-психологічних чинників. Нині нами в експерименті, в порядку рейтингу виокремлена система об'єктивних соціально-психологічних чинників, які зумовлюють рівень сформованості такої свідомості у дитини, це: 1) сім'я, родина; 2) дошкільний навчальний заклад (ДНЗ); 3) засоби масової комунікації; 4) неформальне спілкування дітей тощо. Першопочаткові знання, уявлення, емоційно-ціннісні ставлення дитини до природи, соціального оточення закладаються батьками, членами родини, а пізніше й такими соціальними інститутами як ДНЗ, дитяче середовище тощо. Наслідуючи приклади ставлень до об'єктів довкілля людей із найближчого оточення, діти отримують індивідуальний екологічний досвід.

На особливостях розвитку екологічної свідомості дітей позначаються також їхні суб'єктивні, індивідуально-психологічні, вікові особливості: чутливість до сприйняття явищ довкілля, особливості розвитку їхньої емоційно-почуттєвої, інтелектуальної сфер, сенсорики, аперцепції тощо.

Основним педагогічним принципом, якого необхідно дотримуватись у навчально-виховному про-

цесі, який спрямований на розвиток екологічної свідомості дитини має бути врахування вікових можливостей дитини при виборі тих чи інших педагогічних засобів впливу.

Цей принцип означає, що для ефективності педагогічного процесу, що формує екологічну свідомість особистості, необхідно задіяти у ньому якомога більше різноманітних психологічних факторів і механізмів, які сприяють формуванню екоцентричного типу свідомості з урахуванням вікового фактору.

Провідною діяльністю дитини 1–3-х років життя є предметно-маніпуляційна. Саме через таку діяльність дитина засвоює світ, пізнає його особливості. Центральним психологічним новоутворенням у дітей ясельної групи є система «Я», зачатки свідомості. У цей період у дитини з'являється здатність до виокремлення себе з оточуючого світу, з довкілля, встановлення певної своєї значущості в ньому. Пізнання дитиною довкілля – це перш за все отримання початкового індивідуального досвіду про його якість, властивості, про можливість у якійсь мірі змінити, втрутитись у нього. У контексті цього важливим завданням батьків, вихователів ДНЗ є нині посилене, ненав'язливе формування у дитини, через організацію провідної діяльності таких компонентів екологічної свідомості як мотивації, знань, уявлень, першого ставлення до об'єктів довкілля тощо.

У дошкільному віці провідною діяльністю дитини стає рольова гра. Саме через гру засвоюються дитиною не лише знання, уявлення про оточуючий світ, а й на основі взірців поведінки дорослих, певне ставлення до довкілля, навички першопочаткової свідомої регуляції природодоцільної діяльності. Психологічним новоутворенням цього віку є моральні самооцінка та самосвідомість. З урахуванням цього дошкільник є сенситивним до розвитку моральної оцінки, ціннісного ставлення до краси природи, людських учинків, ставлень до соціуму, довкілля. Саме тому організація у ДНЗ виховних заходів, екологічно доцільних за своїм змістом, є важливим завданням педагогів.

У дошкільному віці формується суб'єктивний образ світу. Ставлення до довкілля дітей дошкільного віку значною мірою визначаються особливістю їх (за Жаном Піаже) егоцентричного мислення. Воно характеризується тим, що дитина ще остаточно чітко не диференціює своє «Я» і навколишній світ, суб'єктивне та об'єктивне, не переносить на реальні зв'язки між явищами світу власні внутрішні спонукання. Це вимагає від вихователів ДНЗ, батьків урахування таких проявів егоцентризму дошкільників, особливо молодших, у ставленні до довкілля як антропоморфізму, арטיפікалізму та прагматизму.

Антропоморфізм у ставленні до довкілля виражається у тому, що дитина пояснює всі причинно-наслідкові зв'язки, що існують в оточуючому середовищі, за аналогією з явищами, що існують у людському середовищі. Наприклад, часто маленькі діти погоджуються з тим, коли дорослі говорять їм, що «сонечко пішло спати», «квіточки хочуть пити» і т. п.

Артифікалізм, властивий дітям дошкільного віку призводить до формуванню у них прагматичного ставлення до довкілля: «Дерева ростуть для того, щоб мені були яблука, груші, сливи; річка існує, щоб я у ній купався» тощо. Безумовно, таке ставлення до довкілля буде тим виразніше, чим менш ефективним буде екологічне виховання дітей.

Дошкільники мають достатньо сформовану емоційну (поки що не почуттєву) сферу, а тому по-особливому реагують на зміни у природі, довкіллі, на поведінку людей. Оточуюче середовище дошкільником сприймається досить емоційно. У його екологічній свідомості переважає емотивний компонент з елементами моральної самооцінки. Саме тому адекватний за змістом і формою зміст виховання та навчання дошкільників може впливати на розвиток необхідного рівня екологічної свідомості дитини.

У дошкільному дитинстві одну з провідних ролей у розвитку дитини, у формуванні її психічних процесів, інтелекту та особистості відіграє іграшка. Вона для дитини є важливим елементом довкілля. За допомогою іграшок дошкільники вчаться пізнавати навколишнє середовище: формувати його, взаємодіяти з ним. На жаль, екологічність дитячої іграшки не є проблемою для певного кола фахівців. Зазначимо, що в Україні не існує підготовки спеціалістів з виготовлення дитячої іграшки. А якщо і йде мова про екологію дитячої іграшки, то мається на увазі тільки ті її характеристики, що безпосередньо можуть впливати на фізичний стан – токсичність, гострі кути, розмір (занадто великий і важкий для дитини чи занадто малий, що можна проковтнути, засунути у вухо, у носа). При цьому не розглядаються проблеми того, яким чином та або інша іграшка впливає на емоційний стан дитини, як позначається на формуванні образу світу, природи і взагалі наскільки корисною або шкідливою вона може бути для дитячої психіки.

У старшому дошкільному віці сприймання оточуючого середовища починає зазнавати певних змін. Закладаються основи формування моральних ставлень до оточення, поведінковий компонент екологічної свідомості: з'являється бажання дітей доглядати тварин, вирощувати рослини, створювати комфорт і затишок навколо себе, а реальні можливості для здійснення цього ще дуже низькі. Тому батькам, вихователям потрібно це враховувати у спілкуванні з дітьми.

У ст. 7 Закону України «Про дошкільну освіту», в числі найважливіших завдань дошкільної освіти визначене виховання у дітей «...свідомого ставлення до себе, оточення, довкілля» [2, с. 6]. Саме тому розвиток екологічної свідомості дітей у навчально-виховному процесі є центральною прерогативою діяльності працівників ДНЗ. Проте у педагогів донині немає чітких уявлень щодо структури такої свідомості, сутності власне виховного процесу, який превалює у ДНЗ і спрямований саме на формування вищезазначеної свідомості.

Головною специфікою екологічних знань є їхній нормативний характер, оскільки в рамках еколо-

гічної свідомості відбувається не лише відображення взаємовідносин суспільства та навколишнього природного середовища, але й формуються певні норми раціонального природокористування при збереженні основних функціональних характеристик біосфери. Вони, за самою своєю суттю, істотно впливають на світогляд людей, оскільки передбачають пізнання процесів природи в їхній цілісності, а соціальна екологія робить предметом свого вивчення взаємозв'язок суспільства та природи як частин єдиного цілого. Суттєвою рисою екологічних знань є те, що вони відображають не лише існуюче, а й показують необхідне, тобто спрямовані в майбутнє, даючи певну орієнтацію діям людей у використанні ресурсів природи для розвитку суспільства. Таким чином, вони сприяють формуванню прогностичного аспекту екологічної свідомості, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах.

Дуже важливо такі знання на доступному для дитини рівні закласти у зміст дошкільної освіти та трансформувати їх в особистісне психологічне утворення дитини, власне в її суб'єктивні знання про це. Система таких знань поступово з дорослішанням перетворюється у дитини в основи її світогляду, позитивного ставлення до природи. Окрім того, на нашу думку, екологічна свідомість включає й систему знань людини не лише про природне оточення, але й соціальне, інженерно-технологічне довкілля, яке також за певних умов може шкодити здоров'ю та розвитку особистості. Саме у ДНЗ здійснюється цілеспрямований навчально-виховний вплив на розвиток зазначеного компоненту екологічної свідомості дитини. Це, зокрема, передбачено змістом дошкільної освіти, а саме вихованням у дитини «елементів природоцінного світогляду [2, с. 20] та Базовим компонентом дошкільної освіти, у якому наголошується на необхідності формування у дітей знань «про необхідність дотримання людиною правил доцільного природокористування, чистоти природного довкілля, заощадливого використання природних багатств, води, електричної та теплової енергії в побуті; прикладання домірних зусиль зі збереження, догляду та захисту природного довкілля» [1, с. 8];

«Природничоекологічно компетентна дитина має бути не лише обізнаною з природним середовищем ... , але й сприймати природу як цінність, виокремлювати позитивний і негативний впливи людської діяльності на стан природи, доцільно регулювати власну поведінку в природі. Вона повинна усвідомлювати себе частиною великого світу природи; знати про залежність власного здоров'я, настрою від стану природи, її розмаїття, і краси; виявляти інтерес, бажання та посильні зусилля щодо природоохоронних дій» [1, с. 8].

Система знань та уявлень дитини формується не лише у ДНЗ, а через спілкування з батьками, з природою, зі соціальним довкіллям, через телебачення, інші сучасні засоби інформації. Разом з тим сучасні телеканали не завжди сприяють розвитку екологічної свідомості дитини, а, навпаки, деформують її змістом та емоційністю своїх програм.

Ази екологічних знань необхідно давати дітям на заняттях з малювання, розвитку мовлення та вивчення рідного краю, формуючи при цьому як когнітивний компонент, так і адекватне їхнє ставлення до довкілля.

Для формування когнітивного компоненту екологічної свідомості потрібно у дошкільному дитинстві використовувати психологічно виважену дитячу літературу з яскравими фото та малюнками тварин і рослин, організовувати екскурсії на природу, до природничого музею чи до зоопарку, де відповідні фахівці повідомлять дитині багато цікавого про тварин та їхню охорону;

2) іншим компонентом екологічної свідомості, як наголошується у Законі України «Про дошкільну освіту», є формування адекватного ставлення дитини до довкілля, а саме, сприяння розвитку у дітей «позитивного емоційно-ціннісного ставлення» до нього [2, с. 20];

Ставлення дитини до природи проявляється у її вчинках, емоційному реагуванні на ті чи інші зміни у довкіллі, бажанні зберегти природу, навколишнє середовище. Основними психологічними механізмами, через які відбувається формування у дитини означеного компоненту екологічної свідомості, є наслідування та ідентифікація. Саме наслідуючи поведінку старших, дорослих, ідентифікуючи свої вчинки із вчинками окремих людей (наприклад, батька, матері) дитина розвиває певні форми індивідуальної поведінки у ставленні до природи, тварин, інших людей, довкілля тощо.

Поведінковий компонент екологічної свідомості доцільно формувати у безпосередній діяльності – екскурсіях по рідному краю та заходах, спрямованих на облаштування довкілля, таких, як прибирання та прикрашання території ігрового майданчика, насадження та доглядання за квітами, догляд за кімнатними тваринами тощо.

3) Ще одним компонентом екологічної свідомості можна виокремити цілепокладання особистості, тобто її здатність ставити мету, планувати свою діяльність відповідно до суспільних вимог, законів, нормативів щодо збереження довкілля та усвідомлено докладати вольові зусилля для їх досягнення. На нашу думку, у цей компонент зазна-

ченої свідомості варто включити здатність дитини, в міру своїх вікових особливостей, до самозміни, саморегуляції власної екологічно доцільної поведінки. Внутрішній план дій, довільність є психологічним новоутворенням молодшого шкільного віку, проте за нашими дослідженнями, значна частина старших дошкільників, які виховуються у ДНЗ (майже кожен третій), уже здатні до прояву певної ситуаційної довільності та планування своєї поведінки. Це свідчить про те, що за відповідної організації виховного процесу, включення в неї ігрових форм діяльності, можливе успішне формування зазначеного компоненту екологічної свідомості й у дошкільному віці;

4) На нашу думку, не менш важливим компонентом екологічної свідомості, який у певній мірі корелює зі всіма виділеними вище компонентами свідомості, є мотиваційний компонент, який охоплює систему внутрішніх спонук дитини, що скеровують її активність щодо взаємодії з довкіллям. У числі форм прояву такої мотивації у дитини у дошкільному дитинстві є її бажання, інтереси до природи, навколишнього світу, прагнення наслідувати певні способи ставлень за взірцем, еталоном поведінки близької, довірливої особи, якою може бути хтось із батьків, рідних, вихователів ДНЗ та ін. Якраз мотивація до екологічно доцільної діяльності формується у дітей переважно під впливом виховання.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що знання психологічних особливостей розвитку екологічної свідомості дитини сприятиме формуванню у дошкільному дитинстві соціально активної, грамотної, вихованої особистості.

Перспективами подальших наукових пошуків можуть стати вивчення психологічного впливу дошкільного виховання на розвиток екологічної свідомості учнів та студентської молоді, проблеми її корекції тощо.

Список використаних джерел

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) // Дошкільне виховання. – 2012. – № 7. – С. 4–19.
2. Закон України про дошкільну освіту. – Київ : Дошкільне виховання, 2001. – 56 с.

Дата надходження авторського оригіналу до редакції : 01.04.2015

Томчук М. І. Психологические особенности развития экологического сознания ребёнка.

А Представлена психологическая сущность, структура экологического сознания личности. Раскрываются возрастные особенности развития отдельных её компонентов у дошкольников.

Ключевые слова: психологические особенности, экологическое сознание, личность, дошкольник, развитие.

Tomchuk M. I. Psychological Characteristics of Ecological Consciousness of the Child.

S The article deals with psychological essence, the structure of ecological consciousness of the individual. Age characteristics of its individual components in preschool children are disclosed.

Key words: psychological features, ecological consciousness, personality, preschooler, development.